Farhange Razavi
Online ISSN: 2345-2560
https://www.farhangerazavi.ir
Imam Reza (A.S) International Foundation for Culture and Arts

The Prohibition of Non-Muslims Entering the Shrine of Imam Riḍā (as) As Reflected in the Accounts of Travel Writers during the 13th and 14th Centuries AH

Hamidreza Attariani [1] **Mahboubeh Esmaili** [2] **Hassan Shadpour** [3]

1. Department of History, Shahrood, Islamic Azad University, Shahrood, Iran: hattariani3100@gmail.com

2. Assitant Professor, Department of History, Shahrood Branch, Islamic Azad University,Shahroo, Iran)Corresponding Author:(m. esmaeili@ iau .ac.ir

3. Assitant Professor, Department of History, Shahrood Branch, Islamic Azad University,

Article Info

Article Type:
Research Article

Article History:

Received:
February 16, 2025

In Revised Form:
May 28, 2025

Accepted:
June 01, 2025

Published Online:
November 16, 2026

Abstract

Throughout history, European travel writers and tourists interested in visiting the Razavi Shrine often traveled to Mashhad without knowing the specific rules of the Razavi Shrine and its sanctuaries. During their travels, tourists would ask their Muslim companions, who were on their way to visit the Shrine, They rarely mentioned in their travelogues any reports of their fellow travelers not being accepted, or any complaints or grievances about the regulations for travelers in pilgrimage caravans. However, when they arrived in Mashhad, based on their goals, which were mostly to tour and visit the historical complex of the Holy Shrine, They would encounter an unexpected challenge that would make them tired of the journey. Preventing non-Muslims from visiting the Holy Shrine was a problem during the Qajar and Pahlavi eras, which made European tourists very reluctant to travel to Mashhad. The research method in this study is quantitative and qualitative with a descriptive approach based on events taken from European travelogues in the 13th and 14th centuries AH. This research seeks to find the answer to the question: What measures or reactions did non-Muslim travel writers have in order to create a ban on the Holy Shrine? This research seeks to find the answer to the question: What measures or reactions did non-Muslim travel writers have in order to create a ban on the Holy Shrine? The findings of this study indicate that a large number of them were subject to the legitimate laws and current regulations of the Holy Shrine and public opinion. Therefore, after understanding the limitations, they preferred not to even approach the sanctum sanctorum. Some people also

Cite this The Author (s): Attariani, H; Esmaili, M; Shadpour, H (2026). The Prohibition of Non-Muslims Entering the Shrine of Imam Riḍā (as) As Reflected in the Accounts of Travel Writers during the 13th and 14th Centuries AH: Quarterly Scientific Journal of Farhang Razavi. Year 14, Issue 3, Autumn 2026, Serial Number 55 – (63- 87)-
DOI:10.22034/farzv.2025.507039.2076
Publisheder: Imam Reza (A.S) International Foundation for Culture and Arts

entered the shrine of Imam Reza through legal channels and influence, and a few people have also visited or reported on the holy shrine using subtle tricks and special tricks.

Keywords:

prohibition of non-Muslims, Imam Reza's shrine, Astan Quds Razavi, travel writers, Qajar, Mashhad.

Introduction

Until the Timurid era and even towards the end of the Safavid rule, non-Muslims were allowed to visit the shrine of Imam Reza (AS) to observe and visit the holy places, and in this regard, the Holy Shrine did not impose any restrictions or prohibitions on the entry of tourists and pilgrims, because no report to the contrary was found in travelogues. Even government laws that prohibit the presence of tourists are not seen in travelogues until the 11th century. Since the beginning of the 13th century AH, restrictions and laws have been imposed on the entry of non-Muslims into the Astan Quds Razavi. The decrees and laws were derived from the announcement of government laws and were accompanied by harsh treatment of non-Muslims by the people.

2. Methods

The research method in this study is based on quantitative and qualitative methods with a descriptive approach based on events taken from travelogues in the 13th and 14th lunar centuries. First, by collecting and examining data and reports, the information content is separated based on the questions raised, and then it is documented and classified based on thematic list and data frequency.

3. Discussions and conclusion

The entry of non-Muslim tourists and pilgrims to the shrine of Imam Reza (peace be upon him) was not subject to any specific regulations or rules during the reigns of the Timurids and even the Safavids. With the officialization of Shiism in Iran by Shah Ismail, the observance of religious rules and regulations in society took on a special flavor. Jurisprudential rules were also extended to society, and the shrine of Imam Reza (peace be upon her) in the 13th and 14th centuries AH, which, in addition to welcoming religious people and Muslim pilgrims, witnessed the presence of many non-Muslims and tourists from other countries, became subject to its own specific laws and regulations. Due to the lack of a specific accurate information system for tourists before or during their trip, after arriving in Mashhad, they were discouraged

and frustrated by the fact that they were unable to visit the Holy Shrine complex as they wished and were prevented from visiting the holy places. Although many of them, with an optimistic view of the future, imagined that these laws were temporary and that this prohibition would be lifted in the near future, because it caused a lot of harm and pessimism among tourists. By examining the research that researchers have done on this issue from a jurisprudential perspective, they claim that no documented reason has been found for preventing non-Muslims from entering the shrine of the infallible Imams (peace be upon them). And for this reason, from the perspective of the sacred law of Islam, there is no excuse for them to enter the holy places of the Imams (peace be upon them). And they can only be prevented from entering the holy places if their presence causes a violation of the principles of Islamic sanctities and the exalted position of the pure Imams (peace be upon them). But it seems that by establishing specific rules, and instead of bringing the Islamic tradition of hospitality derived from the family lineage, in the best possible way, the Razavi Shrine is introducing to the world a source of Islamic mercy, compassion, tenderness, and respect. Therefore, not only is the presence of non-Muslims not prohibited in the shrine of Imam Reza (peace be upon her), but now, non-Muslims can easily come to the shrine entrances and, upon announcing their guide to the office of the entrance gate management department, a guide interpreter from the non-Iranian pilgrims' management will welcome them. And with special respect, they are allowed to visit various parts of the Holy Shrine, with the exception of the Holy Shrine, the porches leading to the Holy Shrine, and the Goharshad Mosque. They are also given the opportunity to enjoy the blessed food of the guesthouse, which is provided from endowments and donations, under the supervision of the custodian of Astan Quds Razavi, just like Iranian and Muslim pilgrims. Other valuable services offered to them include visiting the museums of the Razavi Shrine, as well as donating cultural products in different languages, and a variety of valuable social and cultural services.

فرهنگ رضوی
شاپای الکترونیکی: ۲۵۶۰-۲۳۴۵
https://www.farhangerazavi.ir

ممنوعیت ورود غیرمسلمان به حرم امام رضا علیه‌السلام از منظر سفرنامه‌نویسان طی قرون ۱۳ و ۱۴ قمری*

حمیدرضا عطاریانی[۱] محبوبه اسماعیلی[۲] حسن شادپور[۳]

این مقاله برگرفته از رسالهٔ دکترای حمیدرضا عطاریانی با عنوان «گونه‌شناسی سفرنامه‌نویسان در گزارش آستان قدس رضوی از عصر تیموری تا ابتدای انقلاب اسلامی» است که به راهنمایی دکتر محبوبه اسماعیلی و دکتر حسن شادپور انجام شده‌است.

۱. دانش آموخته دکترای تخصصی تاریخ اسلام، گروه تاریخ دانشگاه آزاد اسلامی شاهرود، ایران: hattariani3100@gmail.com
۲. استادیار گروه تاریخ، دانشگاه آزاد اسلامی شاهرود، ایران (نویسنده مسئول): m.esmaeili@iau.ac.ir
۳. استادیار گروه تاریخ، دانشگاه آزاد اسلامی شاهرود، ایران: h.shadpoor@iau.ac.ir

اطلاعات مقاله

تاریخ دریافت:
۱۴۰۳/۱۱/۲۸

تاریخ بازنگری:
۱۴۰۴/۰۳/۰۷

تاریخ پذیرش:
۱۴۰۴/۰۳/۱۱

تاریخ انتشار:
۱۴۰۵/۰۸/۲۵

چکیده

سفرنامه‌نویسان و سیاحان اروپایی علاقه‌مند به بازدید از آستان قدس رضوی در طی تاریخ، اغلب بدون اطلاع از قوانین اختصاصی بارگاه و حریم رضوی عازم مشهد می‌شدند. سیاحان در طی سفر، از همسفران مسلمان خود که راهی زیارت آستان قدس می‌شدند، گزارشی از عدم مقبولیت همسفری خود، شکوه یا گلایه‌ای از مقررات برای سیاحان در کاروان‌های زیارتی به‌ندرت در سفرنامه‌ها ذکر کرده‌اند؛ اما زمانی که به مشهد می‌رسیدند بر اساس اهدافشان که بیشتر سیاحت و بازدید از مجموعه تاریخی حرم مطهر بوده است با چالشی غیرمنتظره مواجه می‌شدند که خستگی سفر را بر وجودشان می‌نشاند. جلوگیری از حضور غیرمسلمان به حرم مطهر، مُعضلی در عصر قاجار و پهلوی است که سیاحان اروپایی را سخت آزرده از سفر به مشهد می‌کرد.

روش تحقیق در این پژوهش به صورت کمی و کیفی با رویکرد توصیفی مُبتنی برگزارش‌های برگرفته شده از سفرنامه‌های اروپاییان در قرن سیزدهم و چهاردهم هجری قمری است. این پژوهش در صدد یافتن این پاسخ است که سفرنامه‌نویسان غیرمسلمان به جهت ایجاد ممنوعیت به حرم مطهر، چه تدبیر یا عکس‌العملی در این خصوص داشتند؟ یافته‌های این پژوهش حاکی است که تعداد کثیری از ایشان تابع قوانین مشروع و ضوابط جاری آستان قدس و افکار عمومی جامعه بودند. لذا پس از درک محدودیت‌ها، ترجیح می‌دادند حتی به حریم حرم هم نزدیک نشوند. عده‌ای نیز از مجاری قانونی و اعمال نفوذ وارد حرم امام رضا علیه‌السلام شدند و معدود افرادی نیز با لطایف‌الحیل و ترفندهای خاص از مرقد مطهر بازدید یا گزارش داشته‌اند.

کلیدواژه‌ها:
ممنوعیت غیرمسلمان، حرم امام رضا علیه‌السلام، آستان قدس رضوی، سفرنامه‌نویسان، قاجار، مشهد.

استناد: عطاریانی، حمیدرضا؛ اسماعیلی، محبوبه؛ شادپور، حسن: (۱۴۰۵). ممنوعیت ورود غیرمسلمان به حرم امام رضا علیه‌السلام از منظر سفرنامه‌نویسان طی قرون۱۳و۱۴ قمری. فصلنامهٔ علمی پژوهشی فرهنگ رضوی، سال ۱۴، شمارهٔ ۳، پاییز ۱۴۰۵، شمارهٔ پیاپی ۵۵ – (۶۳–۸۷).
DOI:10.22034/farzv.2025.507039.2076

ناشر: بنیاد بین المللی فرهنگی هنری امام رضا (علیه‌السلام)

CC BY

۱. مقدمه

۱-۱. بیان مسئله

تا عصر تیموریان و حتی اواخر حکومت صفویان امکان حضور غیرمسلمانان در حرم امام رضا علیه‌السلام برای مشاهده و بازدید اماکن متبرکه مُیسر بوده و در این خصوص، آستان قدس هیچ محدودیت و ممانعتی برای ورود سیاحان و زائران اعمال نمی‌کرده است؛ چراکه گزارش نقیض این مطلب در سفرنامه‌ها یافت نشد. حتی قوانین حکومتی که بازگو کنندهٔ ممنوعیت حضور سیاحان تا قرن یازدهم باشد در گزارش‌های سفرنامه‌نویسان دیده نمی‌شود. از ابتدای قرن سیزدهم قمری محدودیت‌ها و قوانینی برای ورود غیرمسلمان در آستان قدس رضوی اعمال می‌شود. این فرامین و قوانین، برگرفته از ابلاغ قوانین حکومتی و با برخورد تند مردم نسبت به غیرمسلمانان همراه بوده است.

۱-۲. اهداف، ضرورت و روش تحقیق

سفرنامه‌نویسان به دلیل حس کنجکاوی که برای دیدن آستان قدس و مضجع مطهر امام رضا علیه‌السلام داشتند با یکدیگر در رقابت بودند، ایشان خلاقیت‌ها و نبوغ متنوعی را که حاکی از ترفندهای متفاوت بود، طراحی و اجرایی کرده‌اند.

این پژوهش به بررسی شکل‌گیری ممنوعیت ورود غیرمسلمانان به حرم امام رضا علیه‌السلام می‌پردازد و از این جهت اهمیت دارد که در صدد ریشه‌یابی، معضلات غیرمسلمانان در سفر به مشهد، طی قرون ۱۳ و ۱٤ قمری و چگونگی عملکرد ایشان در برابر این مشکل است.

۱-۳. پرسش پژوهش

پیدایش ممنوعیت از حضور غیرمسلمانان به حرم امام رضا علیه‌السلام از چه زمانی آغاز شد و عکس‌العمل سیاحان در برابر این چالش چگونه بوده است؟

۱-٤. پیشینهٔ پژوهش

طاهرنیا (۱۳۷٦) درکتاب «**مشهد از نگاه سیاحان**» به بررسی تاریخ مشهد، دگرگونی‌ها و تغییر ساختار درونی شهر، روحیات، خصوصیات، آداب و رسوم، و خصوصیات مردم مشهد از منظر سفرنامه‌نویسان همراه با تطبیق با منابع تاریخی می‌پردازد. وی در این کتاب به معضل اصلی

سفرنامه‌نویسان غیر مسلمان، که عدم امکان اجازه ورود به آستان قدس در عصر قاجار بوده است، نکاتی را مطرح می کند.

دانش‌پژوه (۱۳۸۰) در کتاب دو جلدی « **سفرنامه تا پخته شود خامی**» به بررسی سفرنامه خارجیانی که به ایران سفر داشته‌اند، می‌پردازد. این کتاب سفرنامهٔ شخص خاصی نیست بلکه به معرفی تعداد زیادی از سفرنامه‌ها و گزارش‌های از ایشان طی قرن ۱۴ تا ۱۵ قمری، اشاره دارد. با این همه، سفرنامه‌نویس مشهوری مثل خانیکوف که گزارش‌های فراوانی در سفر به مشهد داشته و توانسته است وارد حرم امام رضا ؑ شود و گزارش ذکر کند، در این کتاب، از او گزارشی ذکر نمی‌شود.

حکیمی(۱۳۸۲) درکتاب چهارجلدی «**همراه با سیاحان و جهانگردان و مسافران**» به اهداف و شرح سفر و نیز ماجراهای متنوع سفرنامه‌نویسان در موضوعات و شهرهای متفاوت حسب اعصار تاریخی می‌پردازد. وی ابتدا انواع سفرها را بدین شکل تقسیم‌بندی می‌نماید: مذهبی، سیاسی، تخیلی، مهاجرت‌ها، نظامی، اکتشافی، علمی. سپس فواید دهگانه‌ای برای مطالعه سفرنامه‌ها می‌نویسد و در فصل دوم به شرح تعدادی از سفرهای پیشوایان ادیان مختلف و فرهنگ های گوناگون جهان اختصاص می‌دهد. وی گزیده‌هایی از متون سفرنامه‌ها را در کتاب خود ذکر می کند.

طاهری(۱۳۸۶) در پژوهش «**جلوه رضوی در مهم‌ترین سفرنامه‌های غربیان در دوره قاجار و اوایل پهلوی**» به آداب زیارت و نمادهای واقع در آستان قدس رضوی در این دو دورهٔ تاریخی از منظر تعدادی از سفرنامه‌نویسان اروپایی می‌پردازد که خود وارد حرم مطهر شده‌اند، همانند: وامبری، کرزن، شیندلر، فریزر و....

امیرزاده (۱۳۹۲) در مقاله «**سیمای زیارت(مشهد الرضا) و دشواری‌های آن در دوران قاجار از نگاه جهانگردان(۱۲۱۰-۱۳۴۴ق.)**» با بیان گزارش‌های تعدادی از سفرنامه‌نویسان به شرح دشواری‌ها و اوضاع زیارتی مشهد در عصر قاجاریه می‌پردازد.

ایزدی (۱۳۹۳) در پایان‌نامه «**خراسان از دیدگاه سفرنامه‌نویسان اروپایی در دوره قاجاریه**» از مهم‌ترین دلایل حضور سفرنامه‌نویسان به خراسان را در دورهٔ قاجاریه، وجود مرقد مطهر حضرت رضا ؑ ذکر می کند.

امیرزاده (۱۳۹۲) در کتاب «**زیارت و زائران علی بن موسی‌الرضا ؑ، آستان قدس رضوی در دوران قاجار**» به بازتاب حضور سیاحان و سفرنامه نویسان در عصر قاجار به مشهد و حرم امام

رضا ﷺ اشاره دارد. در این کتاب، گزارش‌های از وامبری، بارنز، فریزر و کرزن و... نقل می‌شود.

گروه دائرۀ المعارف آستان قدس رضوی(۱۳۹۵) در کتاب دو جلدی نفیس **دائرةالمعارف آستان قدس رضوی**، از سفرنامه‌نویسان اروپایی مثل: فریزر، وامبری و ... که توانسته‌اند وارد حرم امام رضا شوند، گزارش‌های ذکر می‌کند.

در پایان‌نامه «**بررسی فقهی حضور غیر مسلمانان در حرم ائمه**ﷺ»، تقوی(۱۳۹۸) از منظر نویسنده غیرمسلمان به کسی گفته می‌شود که مسلمان نیست اصول دین توحید نبوت و معاد را قبول ندارد یا مسلمانی که یکی از ضروریات اسلام را که سبب انکار یکی از اصول دین می‌گردد انکار کند.

حسامی دوغائی، مهدی(۱٤۰۳) در کتاب «**عکاسان ارض اقدس**»(پیشینۀ عکاسی در حرم مطهر رضوی» به معرفی عکس‌هایی که از سیاحان خارجی برجای مانده است، می‌پردازد. سوژه این عکس‌ها اکثریت با توجه به ممنوعیت ورود غیرمسلمان به حرم مطهر در عصر قاجار و پهلوی، دورنمایی از حرم مطهر یا صحن‌هاست. از مطالب و نیز عکس‌های این کتاب در پژوهش، مورد استناد قرار می‌گیرد.

با وجود کثرت محققان علاقه‌مند به بررسی گزارش سفرنامه‌ها به مشهد و آستان قدس، به جهت حجم فراوانی مطالب و اخبار، اراده‌ای به بیان دغدغه‌های اولیه ایشان در ورود به حرم امام رضاﷺ نبوده است. سفرنامه‌نویسان اروپایی در عصر قاجار و پهلوی، پس از طی هزاران کیلومتر مسافت با ورود به مشهد در مقابل چالش عدم جواز ورود به حرم مطهر، به جهت مسلمان نبودن، به بارگاه رضوی قرار می‌گرفتند. در پژوهش‌های ذکر شده از اطلاعات سفرنامه‌ها برای بررسی موضوع، استفاده شده؛ اما به صورت مستقیم به موضوع این مقاله پرداخته نشده است.

۱-۵. روش پژوهش

روش پژوهش بر اساس روش کمّی و کیفی با رویکرد توصیفی مبتنی بر گزارش‌های برگرفته شده از سفرنامه‌ها در قرن ۱۳ و ۱٤ قمری است. ابتدا با جمع‌آوری و بررسی داده‌ها و گزارش‌ها، محتوای اطلاعاتی بر اساس سوالات طرح شده تفکیک می‌شود و سپس بر اساس فهرست موضوعی و فراوانی داده‌ها، مستندسازی و طبقه‌بندی می‌گردد.

۲. پیشینهٔ تاریخی حضور غیرمسلمانان به بارگاه رضوی تا عصر صفویان

در عصر تیموریان روی گونزالس کلاویخو[1] به‌عنوان نماینده سیاسی از طرف هانری سوم پادشاه اسپانیا راهی دربار امیر تیمور در سمرقند می‌شود. او در مسیر برگشتش از آستان قدس بازدید می‌کند. کلاویخو توانسته است به‌راحتی وارد بارگاه رضوی شود و از وضعیت زائران گزارش ارائه دهد. او می‌گوید: «چون به این شهر رسیدیم، ما را برای زیارت این مکان مقدس و آرامگاه بردند»(کلاویخو، ۱۳٤٤: ۱۷٤). جملهٔ کلاویخو بیانگر چند نکته است: اول. نشانهٔ اوج تکریم به تمامی مسافران و اوج خشنودی و علاقه‌مندی سکنه و کارگزاران آستان قدس به بازدید سیاحان غیرمسلمان در عصر تیموریان است. نکتهٔ دوم و مهم‌تر، فارغ از اینکه افراد دارای چه مذهبی و مسلکی هستند، محدودیت و ممانعتی از ورود مسافران و سیاحان غیرمسلمان به حرم امام رضاؑ مشاهده نمی‌شود.

کلاویخو ضمن بازدید از این مکان زیارتی و تاریخی، حتی وضعیت زائران را نیز بررسی می‌کند. او بیان می‌کند: «مشهد شهر عمدهٔ زیارتی این حوالی است و سالانه گروه بی‌شماری به زیارت آن می‌آیند»(همان: ۱۹۳). او در گزارش خود از تفکیک زائران و یا گزینش آن‌ها برای ورود به حرم امام رضاؑ مطلبی بیان نمی‌کند. بی‌شک در بین ایشان سیاحان یا بازدیدکنندگانی بوده‌اند که متدین به اسلام نبوده‌اند. کلاویخو حتی از استقبال مردم از او، توسط سکنه دیگر شهرها، به مناسبت بازدید مرقد امامؑ می‌گوید: «چون در ایران راه می‌پیمودیم و بر سر زبان‌ها افتاده بود که ما به زیارت مشهد مشرف شده و آن مکان مقدس را دیده‌ایم، مردم همه می‌آمدند و لبهٔ قبای ما را بوسه می‌زدند. به این بهانه که ما از گروهی هستیم که فیض زیارت مرقد و بارگاه قدیس بزرگ خراسان را درک کرده‌ایم»(همان: ۱۹۳).

انگلبرت کمپفر آلمانی در زمان حکومت شاه سلیمان صفوی به ایران آمد و پس از آن راهی هندوستان شد. او در سفرنامه خود به بیان گزارش‌های مذهبی از ائمه، قداست و تطبیق حرم‌های بزرگان و علت حضور زائران در این حرم‌ها به‌واسطهٔ معجزات و کراماتی که از آن‌ها سرزده، پرداخته است. کمپفر مقام اول برجسته‌ترین، بزرگ‌ترین و زیباترین مقابر متبرک ایران را حرم امام هشتم حضرت رضاؑ در مشهد ذکر می‌کند(کمپفر، ۱۳۵۰: ۱۳۷). تاورنیه فرانسوی از بزرگ‌ترین مشاهیر سفرنامه‌نویسی در قرن هفدهم میلادی می‌نویسد: «در مشهد قبر و مرقد امام رضاؑ در زیر گنبد طلایی واقع شده و ایرانی‌ها خیلی محترمش می‌دارند»(تاورنیه، ۱۳۳٦: ۳۵۹). ژان شاردن(۱٦٦٤م.) در سیاحت‌نامهٔ خود می‌نویسد: «بارگاه امام رضا دارای عظمت

1. Ruy Gonzale de Clavijo

و شـهرت در سرتاسـر مشـرق زمیـن و بـدان مشـهور است»(شـاردن، ۱۳۳٦، ج۳: ۲۱۰). بیـان شـکوه و عظمـت بی‌مثـال بـارگاه رضـوی آن هـم در بیـان گـزارش شـاردن در قـرن هفدهـم میلادی(یازدهـم قمـری) نشـانهٔ بازدیـد و حضـور اروپاییـان، بـدون هیـچ ممنوعیتـی و معذوریتـی در عصـر صفویان اسـت.

۲-۱. عوامـل شـکل‌گیری ممنوعیـت ورود غیرمسـلمان بـه حـرم امـام رضـا علیه‌السلام از منظـر سفرنامه‌نویسـان

شـروع سـاختار فرهنگـی و اجتماعـی ممنوعیـت حضـور غیرمسـلمانان نـه از بـارگاه رضوی، بلکـه ابتدا از کاخ‌هـای سـلطنتی صفویـان شـکل می‌گیـرد و پـس از آن به‌تدریـج در عصـر قاجاریـه بـه حـرم امـام رضـا علیه‌السلام تسـری می‌یابـد. به‌عبارتـی، ریشـه‌های شـکل‌گیری ممانعـت از ورود خارجیـان غیرمسـلمان بـه آسـتان قـدس در عصـر صفویـه و بازتـاب و اجرایـی شـدن آن در عصـر قاجـار اسـت. عواملـی کـه در شـکل‌گیری ایـن بـاور دخیـل بوده‌انـد عبارتنـداز:

۱. تصور قداست معنوی شاهان صفوی برای خود

شـاه تهماسـب صفـوی بـرای دور بـودن از حمـلات عثمانی‌هـا، پایتخـت خـود را سـال ۹۵۵ قمـری از تبریـز بـه قزویـن منتقـل کـرد. جنکین‌سـون سـال ۹۷۰ قمـری وارد قزویـن شـد و بـه حضـور شـاه تهماسـب صفـوی شـرفیاب گشـت. شـاه در بـدو امـر از او پذیرایـی شـایانی کـرد، امـا ایـن موفقیت بسـیار کوتـاه بـود. شـاه بـه محـض آنکـه متوجـه می‌شـود فرسـتادهٔ انگلسـتان مسـیحی اسـت، خطـاب بـه او فریـاد می‌زنـد: ای کافـر! مـا احتیـاج بـه دوسـتی بی‌دینـان نداریـم و فرسـتاده ملکـه الیزابـت را جـواب می‌کنـد. هنـگام خـروج جنکین‌سـون، مـردی پشـت سـر آن‌هـا می‌آمـد و از طشـتی بـر روی جـای پـای انگلیسـی‌ها خاکسـتر می‌ریخـت تـا رد «نجـس» آن‌هـا را پـاک کند(غفـاری، ۱۳٤۷: ۵۹).

۲. افکار موهوم مردم با قداست بخشیدن شاهان

دالسـاندری دربـارهٔ تقـدس بخشـیدن بـه شـاهان صفـوی، می‌نویسـد: «عشـق و احترامـی کـه مـردم ایـران بـه شـاه طهماسـب دارنـد، ایـن اندیشـه را در سـر پدیـد مـی‌آورد کـه بایـد مـردی منفـور باشـد بـاور نکردنـی اسـت؛ زیـرا مـردم او را نـه همچـون شـاه، بلکـه ماننـد خـدا می‌پرسـتند؛ زیـرا از سُـلاله علـی علیه‌السلام اسـت کـه بزرگ‌تریـن مایـهٔ عشـق و احتـرام ایشـان اسـت»(امیری، ۱۳٤۹: ٤۷۳). از منظـر دالسـاندری خـود مـردم باعـث شـوکت بخشـیدن بـه عـزّت شـاه تهماسـب، حتـی تـا مرحلـه خلقـت و آفرینـش عالـم هسـتی می‌شـود؛ چراکـه اجـداد او از بـزرگان اسـلام هسـتند و شـاه از ایـن عظمـت، نسـبتی و بهـره‌ای بـرده اسـت. انتسـاب او بـه امـام علـی علیه‌السلام، آن هـم در ایـن حـد اعـلاء، سوءاسـتفاده حداکثـری او را بـه

دنبال دارد. این باور غلط تا بدان‌جا در مردم ریشه می‌دواند که حتی کسانی که دچار بیماری یا گرفتاری دشواری‌اند، آن‌قدر که به دعا از شاه یاری می‌جویند، از خدا یاری نمی‌طلبند در راه شاه نذر و نیاز می‌کنند. برخی از مردم به بوسیدن آستانهٔ کاخ او می‌روند. خانواده‌ای خوشبخت است که بتوانند قماش یا شالی از شاه بگیرد یا آبی که وی دست‌هایش را در آن شسته است داشته باشد. چنین آبی را «دافع تب» می‌دانند»(همان). این نوع خرده‌فرهنگ‌های خارج از عرف که نشانهٔ مقدس‌مآبی مردم نسبت به شاه است و شخص شاه تهماسب نیز علاقه‌مند به رواج آن است، در متون گزارش‌های سفرنامه‌نویسان، عملکرد وی مورد اعتراض قرار گرفته است.

برخورد ناصواب شاه تهماسب صفوی و دیگران باعث شد سیاحان اروپایی که عزم سفر به دورترین مناطق ایران را داشتند، از سفر به مشهد به علت ممانعت و حضور در بارگاه رضوی به جهت رعایت مسائل فرهنگی و اجتماعی آن هم خارج از عرف منصرف شوند. ایشان متصور بودند حریم شاهان و سلاطین که در اسلام برای آن حرمتی وضع نشده است، چنین برخورد نامتعارفی با غیرمسلمانان می‌شود، چه‌بسا حرم امام رضاؑ که مکانی مقدس از منظر شیعیان است، صدچندان امکان سخت‌گیرهای ناگوار و حتی تبعات منفی فراوانی را برای ایشان خواهد داشت.

۳. توسعهٔ مباحث شیعی در قالب احکام شرعی

اولین رسالهٔ عملیه در فقه شیعه، دقیقاً در عصر صفویان به نام جامع عباسی از شیخ بهاءالدین عاملی(۹۵۳-۱۰۳۱ق) است. کمپفر می‌نویسد: «شاه عباس اول (ح ۹۹۹-۱۰۳۸ق) برای تسهیل و استفاده کار عامه، دستور داد شیخ بهاءالدین محمد اصول عقاید دینی را در کتابی به نام (جامع عباسی) گرد آورد»(کمپفر، ۱۳۵۰: ۱۷۸) شیخ بهائی با تحقیق و تدبر در احکام فقهی و شرعی اولین کتاب فقه امامی را که شامل جزئیات مسائل فقهی است، کتابت و نام آن را جامع عباسی نامیده و به شاه عباس تقدیم می‌نماید. این کتاب با نثری روان در پنج باب ذکر می‌شود که عبارتند از: طهارت، نماز، زکات و خمس، روزه و حج(شیخ بهائی،۱۳۱۲: ٦٥). تا آن زمان مسائل فقهی به صورت دسته‌بندی و به صورت ابواب جمع‌آوری نشده بود.

در واقع، این کتاب در آن دوره کارکرد رساله و توضیح المسائل امروزی را داشته است. در کتاب جامع عباسی در باب طهارت، فصل نجاسات، ۱۱ چیز را از جمله نجاسات به شمار می‌رود. هفتمین عنوان آن کافر است. خواه (کافر) اهل کتاب باشد یا نباشد و شیخ بهائی در ادامه می‌گوید: قلیلی از مجتهدین را مذهب آن است که یهود و نصارا[1] طاهرند و این مذهب ضعیف

۱. عیسوی مذهبان

است»(همان) شیخ بهائی تنها پاک کننده و مطهر شدن نجاساتی همچون کافر را مسلمان شدن می‌داند(همان: ٦٤) بنا بر فتوای شیخ بهائی کافر عبارت است از هر شخصی که غیرمسلمان باشد. کتاب نشر می‌یابد و مورد استقبال مردم قرار می‌گیرد. کمپفر می‌نویسد: «در دست همگان دیده می‌شود»(کمپفر، ۱۳۵۰: ۱۷۹). سوالی اینجا مطرح می‌شود که آیا شرط ورود به حرم ائمه علیهم‌السلام مسلمان بودن و عدم کفر است؟

در پژوهشی دربارهٔ ورود کفار به حرم امامان علیهم‌السلام چنین آمده است: «حکم ورود کفار به حرم امامان بدون بررسی حکم ورود آنان به اماکن مقدس اسلامی مانند مکه، مسجد الحرام و دیگر مساجد مسلمانان ممکن نیست»(مخلصی، ١٣٩٦: ٣١). این پژوهش حاکی از نبود حکم اختصاصی درباره ممنوعیت ورود کفار به حرم‌های ائمه علیهم‌السلام است. ویشارد در قرن چهارهم قمری می‌گوید: «واقعیت امر این است که یک غیرمسلمان را نجس می‌دانند»(ویشارد، ١٣٦٣: ١٧٤). کلود آنه خواسته است تا وارد حرم شود، او می‌گوید: «آرام آرام به سوی حرم مقدس پیش می‌رفتم و هرچه به صحن نزدیک‌تر می‌شدم، نگاه‌های مردم نیز خصمانه‌تر می‌شد و بدین ترتیب سرانجام به نقطه‌ای رسیدم که جلوتر رفتن از آن صلاح نبود»(آنه، ١٣٦٨: ١٤٥). گویا در آثار فقها، حکم ورود کفار به حرم امامان به صورت جداگانه بررسی نشده است و فقها حکم مسجد الحرام و مساجد را به حرم ائمه تسری داده‌اند؛ از این رو، با بازنگری در احکام و دلایل فقهی هر یک از مکان‌های مقدس اسلامی به صورت جداگانه، انطباق یا عدم انطباق احکام آن‌ها با حرم امامان بررسی شده و این نتیجه به دست آمده، دلیلی بر عدم جواز و منع ورود کفار غیر مشرک به حرم امامان وجود ندارد»(مخلصی: ٦٠)

از قرن سیزدهم قمری(١٩م.) اخبار و گزارش‌های سفرنامه‌نویسان دربارهٔ عدم اجازه ورود ایشان به حرم امام رضا علیه‌السلام انتشار می‌یابد. سرپرسی سایکس می‌نویسد: «از ورود غیرمسلمان به محوطه‌های داخلی مشاهد مقدسه اسلام جلوگیری می‌شود و بدعت تازه‌ای شکل می‌گیرد آنچنان‌که سابق بر این معمول نبوده است»(سایکس، ١٣٦٣: ٢٩). سایکس شاهدی برای ادعای خود بیان می‌کند که: «کلاویخو که به ریاست هیئتی از اسپانیا به دربار تیمور مأمور بود به شهر مشهد که مدفن نوه پیغمبر است وارد می‌شود و گزارش می‌دهد که این شخص(امام رضا) در مسجدی زیر گنبد بزرگی مدفون است»(سایکس، همان). لسترنج هم گزارش بازدید کلاویخو را درسال ٨٠٨ قمری تأیید می‌کند و معترضانه می‌نویسد: «در آن زمان(دوره تیموریان) مسیحیان در ورود به حرم مجاز بوده‌اند و ایرانیان شیعه، تعصبی را که امروز (قرن نوزدهم) در این خصوص دارند، آن روز نداشته‌اند(لسترنج، ١٣٦٤: ٤١٦). ایستویک می‌گوید: «از تعصب مردم نسبت به مرقد امام[رضا] خبر داشتم، تعصب آن‌ها به‌قدری جدی

و شـدید اسـت کـه هیچ‌کـس اجـازه نـدارد از محـدودهٔ معینـی در خیابـان بـه مسـجد مرقـد امـام [رضـا] نزدیـک شود»(ایسـتویك: ۲۲٦).

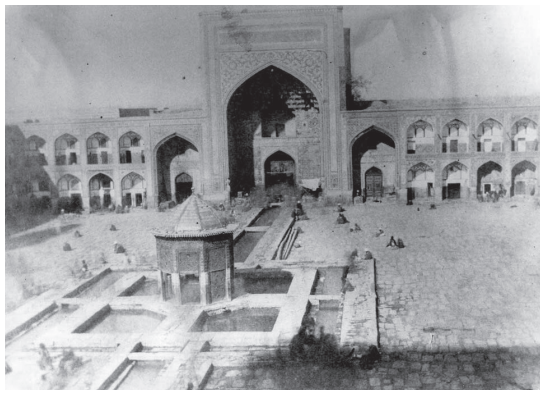
سـال ۱۲۳٦قمـری(۱۸۲۱م.) کـرزن، بـا نگرشـی خوش‌بینانـه بـه موضـوع نوشـته اسـت: «جـای انـکار نیسـت کـه تحـولات تـازه‌ای آغـاز شـده اسـت کـه شـرق را بـه شناسـایی بیشـتر غـرب تشـویق کننـد، رفتـار ایرانی‌هـا نسـبت بـه اروپاییـان بـه همـان انـدازه احترام‌آمیـز بـوده کـه رفتـار اروپاییـان نسـبت بـه آنـان. گرچـه بـا ایـن همـه، حـوادث ناگـواری نیـز اتفـاق افتـاده اسـت(کرزن، ۱۳٦۷، ج۱: ۲٤۳). در بسـیاری مـوارد کـه برخـی مسـافران کنجـکاو فرنگـی خواسـته‌اند بـه مشـاهد متبرکـه وارد شـوند بـا بی‌احترامـی و تشـدُّد رانـده شـده‌اند. بـا همـه خشـونتی کـه در ایـن گونـه مـوارد نسـبت بـه مسـیحیان ابـراز می‌شـود، شـیعیان اگـر آداب و رسـوم و به‌خصـوص عقایـد مذهبی‌شـان مـورد احتـرام قـرار گیـرد مطلقـاً دشـمن اروپاییـان نیسـتند(دانش‌پژوه، ۱۳۸۰: ۱٥٤) ویشـارد تطبیقـی بیـن شـیعیان و اهـل تسـنن از جهـت حضـور غیـر مسـلمانان بـه مسـاجد آنـان دارد. «ترک‌ها(عثمانی‌هـا) اجـازه می‌دهنـد یـک مسـیحی وارد مسـجد بشـود و ایرانی‌هـا ایـن کار را منـع می‌کننـد، شـاید بـه ایـن علـت اسـت کـه ایرانی‌هـا ارتبـاط کمتـری بـا مسـیحیان دنیـای غـرب داشـته‌اند. بـا گذشـت زمـان، نه‌تنهـا ایـن حـق را بـه مسـیحیان خواهنـد داد، بلکـه آن‌هـا را نیـز بـه طـرف خـود جلـب خواهنـد کرد»(ویشـارد، ۱۳٦۳: ۱٦۲). کلـود آنـه می‌گویـد: «مـردم متعصـب مذهبـی، حتـی نـگاه کـردن مـن بـه گنبـد طـلا و مناره‌هـای آن را نوعـی توهیـن بـه مقدسـات می‌دانسـتند چـه رسـد بـه اینکـه بـا چنـان جسـارتی تـا نزدیکـی صحـن مقـدس پیـش روم»(آنـه، ۱۳٦۸: ۱٤٥). دامنـه ایـن سـخت‌گیری‌های فرهنگـی تـا بدان‌جـا پیـش مـی‌رود کـه ریچـاردز در سـال ۱۳۰٤ شمسـی بـا اعتـراض شـدیدی در گـزارش خـود می‌نویسـد: «بایـد در مسـافتی بسـیار دور و در محلـی کـه تـا قـوزك پـا در خـاك فـرو مـی‌رود یـا در جایی‌که بـوی تعفـن مشـام را آزرده می‌سـازد، بایسـتد و گنبدهـای طلایـی ایـن زیارتـگاه مقـدس و مناره‌هـای آن را کـه بـا کاشـی‌هایی بـه رنـگ زمـرد و فیـروزه پوشـیده شـده تماشـا کنـد. ایـن تنهـا منظـرهٔ ایـن زیارتـگاه اسـت کـه غیرمسـلمانان می‌تواننـد آن را مشـاهده نماینـد»(ریچـاردز، ۱۳٤۳: ۱۰). در نهایـت بـا بررسـی پژوهش‌هایـی کـه در ایـن زمینـه انجـام شـد، دلیلـی از قرآن و سـنت بـرای ممنـوع کـردن ورود غیرمسـلمانان بـه حـرم امامـان شـیعه وجـود نـدارد، لـذا وارد شـدن کافـران بـه ایـن مکان‌هـا منعـی نخواهـد داشـت؛ مگـر آنکـه ورود ایشـان بـه ایـن اماکـن سـبب پیـدا شـدن عناویـن دیگـری ماننـد اهانـت و بی‌احترامـی بـه آن مکان‌هـا شـود کـه این‌هـا نیـز بـا وضـع مقـررات و نظـارت درسـت، قابـل پیشـگیری اسـت(مخلصی، ۱۳۹٦: ٦۰). هوتـوم شـیندلر در گـزارش خـود بـا لحنـی شـکایت‌گونه می‌گویـد: «بـا وجـودی کـه در مشـهد سـکونت داشـتم، نگذاشـتند مـن داخـل حـرم شـوم و تماشـا کنم»(شـیندلر، ۲٥۳٦: ۲۰۱).

۲-۲. شکل و نحوهٔ ورود سفرنامه‌نویسان غیرمسلمان به بارگاه رضوی

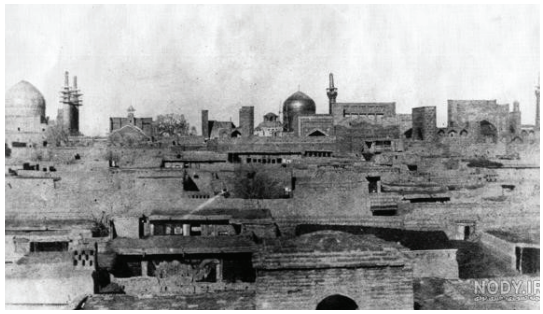
اعمال محدودیت‌های خاص برای سیاحان غیر مسلمان، واکنش‌های متفاوت را به دنبال داشته است. عملکرد سیاحان در برابر این مشکل، به سه شکل کلی تقسیم می‌شود:

گروه اول، ممنوعیت را قبول داشته و منصرف از حضور در بارگاه رضوی شده و هیچ‌گونه تلاشی در این خصوص نداشته‌اند و صرفاً ممانعت از حضور خود را با جملات تند که حکایت از انتقاد است یا عواقب آن گزارش کرده‌اند. سایکس می‌نویسد: «مسافرین خارجی از ورود به محوطه داخلی حرم مطهر ممنوع می‌باشند و اگر کسی از حدود خود تخطی کند تمام اروپایی‌هایی که در ایران ساکنند دچار زحمت خواهند شد»(سایکس، ۱۳٦۳: ۲۹). گویا او تلاش برای ورود غیرقانونی به حرم را مستوجب عقاب و معضلاتی برای اروپایی‌هایی که در ایران زندگی می‌کنند، می‌داند. گروه دوم، به دنبال راهکاری برای ورود بوده‌اند. ایشان برای حضور در حرم امام رضا﵇ با همکاری عوامل حکومتی یا از طریق کارگزاران آستان قدس و یا دوستان و ابتکارات خاص خود، با اَشکال متفاوت، توانسته‌اند وارد حرم شده و از بازدید خود گزارش‌هایی به یادگار باقی گذارند. همانند فریزر انگلیسی و خانیکوف روسی. نیدر مایر ضمن تفاخر به دوستان خود اشاره دارد. او می‌نویسد: «دوستان بسیاری داشتم و از سفرهای پیش به دقت شهر و اطرافش را می‌شناختم. اگر کار به جای باریک می‌کشید، می‌توانستم در صحن امام رضا﵇ متحصن شود و البته طبق رسوم شیعیان در آنجا کسی بست را نمی‌شکند(نیدرمایر، ۱۳٦۳). مشخص است نیدر مایر هم از نفوذ دوستان خود می‌توانسته استفاده نماید و هم از قانون بست‌نشینی در حرم امام رضا﵇ اطلاع کافی داشته است.

گروه سوم کنجکاوانی بوده‌اند که یا خود نقاش بوده‌اند یا دست به دامان نقاشان و عکس‌برداری از بیرون حرم به‌وسیله دوربین عکاسی شده‌اند. بدین طریق این گروه پاسخگوی ذهن مُتفحّص خود برای رؤیت حرم بوده‌اند. آنتونیو جیانوزی(۱۱۹٦-۱۲۹٤ق.) از اولین عکاسانی است که در عصر قاجار، حرم مطهر را به تصویر کشیده است(حسامی، ۱٤۰۳: ۲٤). وی افسر ایتالیایی است که بنا بر خدمت اداری در دولت ایران می‌تواند به‌راحتی و بدون دغدغه از داخل حرم، دورنمایی از گنبد مُطلا عکس بگیرد(تصویر ۱ و۲).

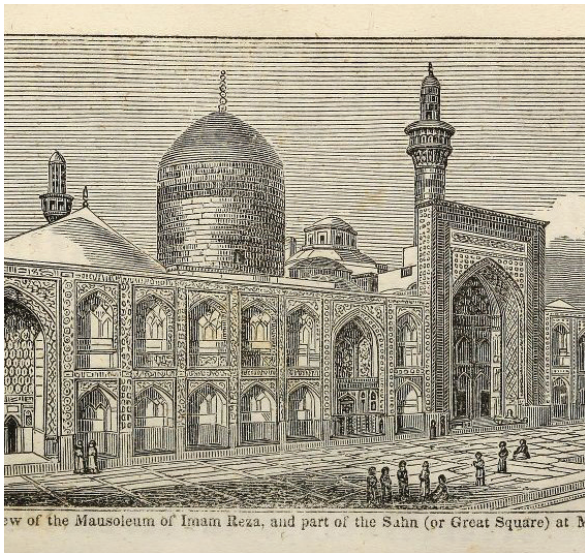

تصویر ۱. قدیمی‌ترین عکس از صحن انقلاب در سال۱۲۷٤ قمری توسط آنتونیو جیانوزی

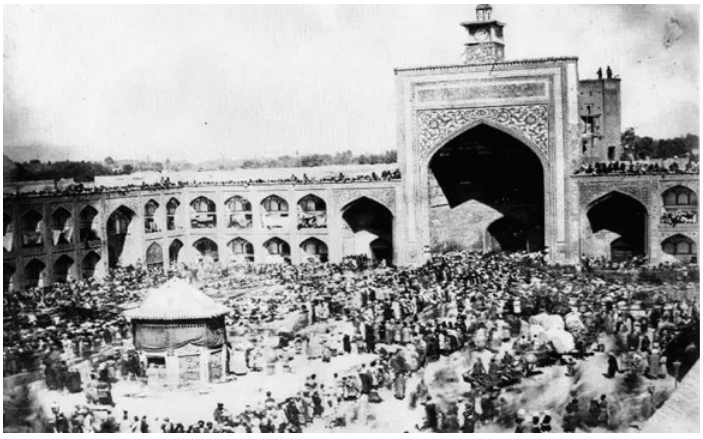
تصویر ۲. عکسی از دورنمای گنبد و گلدسته‌های حرم مطهر و مسجد گوهرشاد در سال۱۲۷٤ قمری توسط آنتونیو جیانوزی

فریزر اجازه یافت که دو روز در یکی از حجره‌های فوقانی صحن اقامت و نقشه‌ای از وضع درونی آن تهیه کند. خود فریزر می‌نویسد: «من به طرف صحن رفتم که روزگاری برای ورود من ممنوع بود، اما اکنون به روی تمام اروپایی‌ها باز است»(فریزر، ۱۳٦٤: ۳۰٤). کرزن دربارهٔ شکل ورورد فریزر می‌نویسد: « فریزر بعد از آنکه شهر بوسیله نیروی عباس میرزا که چند افسر انگلیسی در میان آن‌ها بودند اشغال شد او ملاحظه کرد که درون صحن برای ورود همه اروپاییان آزاد بود»(کرزن، ۱۳٦۷، ج۱: ۲۲۵). جذابیت سفرنامه فریزر از آن جهت است که وی به‌راحتی وارد حرم امام رضاؑ شده و حتی خودش نقاشی بسیار زیبایی از گنبد طلا و صحن بزرگ(انقلاب کنونی) و نیز حضور زائران را ترسیم کرده است(تصویر ۳).

تصویر ٣: نقاشی فریزر از زائران در صحن قدیم (انقلاب) حرم امام رضا علیه‌السلام (١٢٣٦ق.)

البته در قرن سیزدهم قمری، عکاسان مسلمان نیز با آشنایی با صنعت عکاسی، رقیب سفرنامه‌نویسان شده و تصاویر بسیار تاریخی و ماندگاری از حرم مطهر و زائران به یادگار از خود به جای گذاشته‌اند. یکی از این عکاسان اولیه و حرفه‌ای عبدالله قاجار(١٦٦-١٣٢٦ق.) است که عکس‌های جالبی از حرم گرفته و رقیب سفرنامه‌نویسان غیرمسلمان شده است(تصویر ٤).

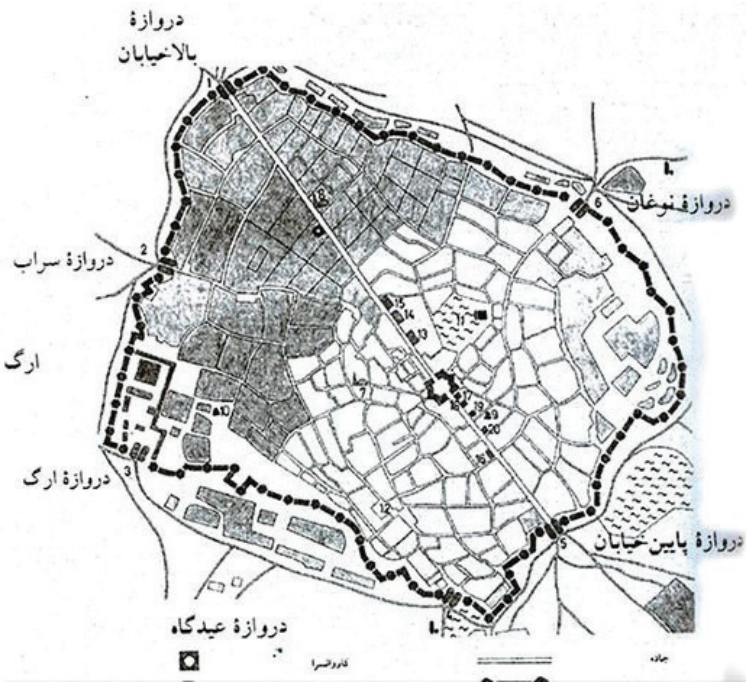
تصویر ٤: صحن قدیم (انقلاب) به همراه تعداد فراوان زائر در روز عاشورای حسینی سال ١٣٠٩ قمری از عبدالله قاجار

مک گرگُر که هرگز اجازه ورود به او را ندادند، تلاش می‌کند در یک مرحله وارد حرم شود. مک گرگُر چنین می‌نویسد: «یک‌بار اجازه رفتن به حرم را خواستم با چنان مخالفت و نگاه ترس‌آوری روبه‌رو شدم که موضوع را به‌کلی فراموش کردم »(گِرگُر، ۱۳٦٦، ج۱: ۲۵۱). مک گرگُر گزارش‌های خود را از آستان قدس با دوربینی که به همراه داشته است، فضای درونی آستان قدس را رؤیت می‌کند. جیمز باست مُبلغ مسیحیت می‌گوید: «چون نمی‌خواستم برای وارد شدن به قسمت داخلی لباس مُبدل بپوشم [۱]، یک هنرمند ایرانی را به کار گرفتم و از او خواستم به داخل برود و طرح کلی حرم را برایم بکشد. پس از چند روز او طرحی کلی را با قلم کشیده بود، به من داد و این طرح من را متقاعد کرد که او می‌تواند تصاویر زیبایی بکشد. در نتیجه از او خواستم یک نقاشی دیگر بکشد و برایم به تهران بفرستد. آن نقاشی(حرم مطهر) بسیار نقاشی خوبی بود و زیاد کار برده بود»(باست، ۱۳۹۸: ۲۳۷). شکل ورود وامبری برای رفع عطش کنجکاوی‌اش، بازخوردی متفاوت را برای دیگر سفرنامه‌نویسان به همراه داشته است. کرزن این عمل وامبری را اقدامی شهامت‌آمیز در جامه و کسوت درویشی دانسته است و می‌نویسد: «او در سال ۱۸٦۳ میلادی در حالی‌که مقصدش به بخارا و سمرقند بود، به حرم و صحن راه یافت»(کرزن، ۱۳٦۷، ج۱: ۲۲۵). این در حالی است که نحوه ورود وامبری را به بارگاه امام رضاؑ جیمز باست، قبیح می‌داند. ایستویک می‌گوید: «معصوم‌الائمه، پسر امام جمعه که امام جماعت مسجد جامع(گوهرشاد) است به من تلسکوپی داد تا کنده‌کاری‌های زیبای مناره‌های مسجد را تماشا کنم... »(ایستویك، ۱۳۹۹: ۲۲۰). بارنز ابتدا با خلاقیتی می‌خواهد وارد آستانِ قدس شود، اما جلوی حس کنجکاوی خود را می‌گیرد، چراکه از عواقب ماجرا می‌ترسد. او می‌گوید: «با تغییر قیافه و من با تدبر جلوی کنجکاوی‌ام را در این زمینه گرفتم. ممکن بود خود را در میان جمعیت جا زده از درب ورودی بگذرم و این نیز امکان داشت که هویتم بر ملا شود و می‌دانم که زیبایی‌های حرم ارزش این مخاطره را دارد»(بارنز، ۱۳٦٦: ٦۱). کرزن چند سال بعد گزارش او را تأیید می‌کند و می‌گوید: «بارنز در سال ۱۸۳٤ در بازگشت از سفر بخارا به آستانه وارد شد و صلاح ندید که جلوتر برود و حزم او بر حس کنجکاوی‌اش غلبه نمود»(کرزن، ۱۳٦۷، ج۱: ۲۲۵)

ایستویك که به علت آشنایی با مشیرالدوله، تولیت وقت آستان قدس توانسته است به همراه او وارد حرم امام رضاؑ شود، از حال و هوای داخل حرم می‌گوید: «پرده‌ای کنار رفت و درخشش نوری را دیدم که چون از دالان‌های تاریکی می‌آمدم، چشمم را زد. یکی دو ثانیه با خودم گفتم: خدایا یعنی ممکن است؟ یعنی ما صاف داریم می‌رویم داخل مسجد بزرگ (حرم امام رضا)؟ در واقع همین طور بود»(ایستویک: ۲۲۷). ایستویك که وارد حرم شده بود، از

۱. منظور وی، وامبری است که با کسوت درویشی وارد حرم مطهر می‌شود و حتی از غذای متبرک حضرت هم تناول می‌کند.

نظرگاه زائران درباره ظاهر و شکل شمایل خود می‌نویسد: «در مجموع(زائران داخل حرم) هفت یا هشت هزار نفر می‌شدند. ناگهان با ظاهر شدن متولی حرم که کافر منفوری(ایستویک) با لباس نفرت‌انگیز اروپایی کنارش ایستاده بود، سکوت عجیبی برقرار شد. واقعاً لحظه خطیری بود»(همان: ۲۲۸). خروج ایستویک از حرم امام رضا علیه‌السلام ختم به‌خیر شده است؛ زیرا او با حرکتی سریع از حرم خارج می‌شود. «من که تا آن لحظه هدفِ نگاه خیره مردم قرار گرفته بودم و پانزده دقیقه تمام منتظر بودم که فریاد بکشند (بکشید این کافر را) از جایم بلند شدم(ایستویک به سمت بیرون فرار می‌کند) و اگر یکی دو دقیقه تأخیر کرده بودیم، مَرگِمان حتمی بود»(ایستویک: ۲۲۹). کرزن(۱۸۸۹م.) پس از آوردن عنوانی با بیان اینکه «اروپاییانی که بارگاه امام رضا علیه‌السلام را دیده‌اند»، می‌نویسد: «کانولی در سال ۱۸۳۰ میلادی، تمام حجره‌های حرم را بازدید نموده و فقط از زیارت خود بارگاه بازمانده است و هر روز هم به صحن می‌رفته و با آنکه او را شناخته بودند صدمه‌ای به وی نرسیده است»(کرزن: ۲۲٦). ناگفته نماند اشخاصی همچون کانولی از افسران اطلاعاتی بود که خود حکومت بدانها اعطای مجوز بازدید از حرم با همراهی مسئولین را داده بود. در همین موقع سرهنگ دولماج که افسری انگلیسی در خدمت محمد شاه بود و کارخانه باروتسازی حومه مشهد را اداره می‌کرد با التفات حسام‌السلطنه والی خراسان به قسمت‌های درونی راه یافت(کرزن: همان). کرزن در خصوص خود می‌گوید: «مرا از بالای بام بازار تا حدودی جلو بردند که گمان می‌کنم درون بست بوده و از آنجا می‌توانستم اماکن مقدس را درست تماشا کنم و تا صد و بلکه هشتاد متری مسجد گوهرشاد که در جوار حرم حضرت است(کرزن: همان). ولادیمیر خانیکوف روسی یکی از مهمانان حکومتی بوده است، پیشوازکنندگان با اسکورتی تشریفاتی همراه با تعداد زیادی سواره نظام مجهز در ۱۲۷٤ قمری(۱۸۵۸م)، به استقبال او قبل از رسیدن به مشهد می‌روند، خانیکوف جغرافیدان از آنجا که مهمان حکومتی بوده است، از شهر مشهد برای اولین بار نقشه‌برداری می‌کند به تمامی قسمت‌های حرم امام رضا علیه‌السلام سر می‌زند و گزارش تهیه می‌نماید. سفرنامه وی حاوی بیشترین موارد در قالب جزئی‌ترین مطالب از آستان قدس است. خانیکوف می‌گوید: «در شهری چون مشهد که بنای متبرکی مانند حرم امام علی‌بن موسی الرضا علیه‌السلام در آن ساخته شده است. انسان انتظار ندارد با بقاع متبرک دیگری روبه‌رو شود»(خانیکوف، ۱۳۷۵: ۱۱۷). و بالاخره کرزن با نگاهی مثبت به آینده می‌نویسد: «فکر می‌کنم در عرض سال‌های آینده بدبینی‌ها و لطمه‌هایی که امروزه نسبت به مسیحیان اعمال می‌شود تا حد قابل ملاحظه‌ای کاهش خواهد یافت»(کرزن، ج۱: ۲٤۳).

تصویر ۵. نقشه شهر مشهد از خانیکوف (۱۲۷۵ق.)

جدول ۱-۱. نحوه و توصیف گزارش از بارگاه امام رضا علیه‌السلام توسط سفرنامه‌نویسان اروپایی

بازه حضور	عصر حکومتی	سفرنامه‌نویس	بیان گزارش
قرن(۹ق.)	تیموریان	کلاویخو(۱۵م.)	با احترام وارد حرم مطهر می‌شود و از آنجا گزارش ارائه می‌دهد.
قرن(۱۱ق.)	صفویه	کمپفر(۱۷م.)	وی با حضور در حرم نقاشی بسیار زیبایی از گنبد طلا و صحن انقلاب کنونی ترسیم کرده است.
قرن(۱۳ق.)	قاجاریه	کانولی(۱۹م.)	وارد صحن شده، اما نتوانسته است وارد بارگاه (مضجع منور رضوی) امام علیه‌السلام شود.
		دولماج(۱۹م.)	با التفات حسام‌السلطنه والی خراسان به قسمت‌های درونی حرم می‌رود.
		جیانوزی(۱۹.)	مهمان حکومتی است. عکس‌های زیبایی می‌گیرد.
		فریزر(۱۹م.)	نقاشی بسیار زیبایی از صحن کهنه(انقلاب) و زائران خود ترسیم می‌کند.
		بارنز(۱۹م.)	به آستانه وارد شده و صلاح ندیده است که جلوتر برود و حزم او بر حس کنجکاوی‌اش غلبه نمود.
		ایستویک(۱۹م.)	با متولی وقت وارد حرم شده اما از ترس فرار می‌کند.
		وامبری(۱۹م.)	با کسوت درویشی وارد آستان قدس می‌شود.
		گرگر(۱۹م.)	با دوربین فضای درونی آستان قدس را روئیت می‌کند.
		باست(۱۹م.)	درخواست کشیدن نقاشی از داخل حرم مطهر می‌نماید.
		خانیکوف(۱۹م.)	وارد حرم شده و از ابنیه و خدمات گزارش ارائه می‌دهد.
		شیندلر(۱۹م.)	با وجود اینکه در مشهد ساکن بوده است. نمی‌گذارند او داخل حرم شود.
قرن(۱۴ق.)	قاجاریه	کرزن(۱۹م.)	فقط اجازه رؤیت حرم به او را از بالای بام بازار جنب حرم می‌دهند.
		کلود آنه(۲۰م.)	به علت ترسی که دارد نمی‌تواند وارد محوطه آستان امام رضا علیه‌السلام شود.
		ریچاردز(۲۰م.)	با اعتراض شدید می‌گوید: «به مسافر غیر مسلمان اجازه می‌دهند فقط از منظره خارجی دیدنی‌های آن لذت ببرد.»

۳. نتیجه‌گیری

ورود سیاحان و گردشگران غیر مسلمان به حرم امام رضا علیه‌السلام در دوره‌های حکومتی تا عصر تیموریان و حتی صفویان تابع مقررات و ضوابط خاصی نبوده است. با رسمی شدن مذهب تشیع در ایران توسط شاه اسماعیل، عمل به احکام و منویات شرعی در جامعه رنگ و بوی خاص یافت. قواعد فقهی نیز به جامعه تعمیم داده شد و حرم امام رضا علیه‌السلام در قرون ۱۳ و ۱۴ قمری که علاوه بر پذیرایی متدیّنان و زائران مسلمان، شاهد خیل حضور غیرمسلمانان و سیاحان از دیگر کشورها بود، تابع قوانین و ضوابط خاص به خود شد. سخت‌گیری‌ها یا اغماض فراوان در بین سیاحان و سفرنامه‌نویسان جاری شد. به جهت نبود سیستم اطلاع رسانی دقیق برای سیاحان قبل از سفر یا طی مسیر سفر، پس از ورود به مشهد، حسب علاقه‌مندی بازدید از مجموعه آستان قدس و ممانعت از حضور ایشان به اماکن متبرکه، دچار یأس و ناامیدی می‌شدند. هرچند بسیاری از ایشان با نگاهی خوش‌بینانه به آینده، متصور بودند که این قوانین جنبه موقت داشته و این ممانعت برطرف شود، چراکه لطمه و بدبینی فراوانی در بین سیاحان به دنبال داشت. با بررسی پژوهش‌های که محققان از دیدگاه فقهی در این موضوع داشته‌اند، ایشان مدعی هستند که دلیلی مستند پیرامون ممانعت از ورود غیرمسلمانان به حرم امامان معصوم علیهم‌السلام پیدا نشده است. به همین جهت ورود ایشان از حیث شرع مقدس اسلام به بقاع متبرکه ائمه علیهم‌السلام دارای هیچ معذوریتی نیست. فقط در صورتی می‌توان از ورود ایشان به اماکن متبرکه ممانعت نمود که حضور ایشان باعث حرمت‌شکنی اصول مقدسات اسلامی و نیز مقام شامخ ائمه اطهار علیهم‌السلام گردد؛ اما به نظر می‌رسد با وضع قوانین خاص، و به جای آوردن رسم مهمان‌نوازی اسلامی برگرفته از خاندان عترت و طهارت، به بهترین شکل ممکن، آستان مطهر رضوی، مرجعی از تلألؤ رحمت و رأفت و عطوفت و تکریم اسلامی را به جهانیان معرفی کرد. حضور غیرمسلمانان نه تنها در حرم امام رضا علیه‌السلام ممنوعیت ندارد، بلکه هم اکنون، غیرمسلمانان به راحتی به ورودی‌های حرم می‌آیند و با اعلام راهنمای ایشان به دفتر اداری انتظامات درهای ورودی، مترجم راهنمایی از طرف مدیریت زائران غیرایرانی به استقبال ایشان می‌رود و با تکریم خاص، امکان بازدید از قسمت‌های مختلف حرم مطهر به استثنای روضه منوره، رواق‌های منتهی به روضه منوره و مسجد گوهرشاد برای ایشان مهیاست. این امکان نیز برای ایشان فراهم است که همانند زائران ایرانی و مسلمان از غذای متبرک مهمان‌سرا که از موقوفات و نذورات که زیر نظر متولی آستان قدس رضوی، تأمین می‌شود، متنعم گردند. از دیگر خدمات ارزنده‌ای که به ایشان عرضه می‌شود: می‌توان به بازدید از مجموعه موزه‌های حرم مطهر رضوی و نیز اهدای محصولات فرهنگی به زبان‌های مختلف و انواع خدمات مادی و فرهنگی اشاره کرد.

منابع و مآخذ

آرام، محمدرضا. (۱۳۹۸). «بایسته‌های فرهنگی و اجتماعی زیارت مرقد مطهر رضوی». ***فرهنگ رضوی***. سال هفتم. شماره ٢٦. صص۷۱- ۹۹.

امیرزاده، حسن. (۱۳۹۲). «سیمای زیارت(مشهد الرضا) و دشواری‌های آن در دوران قاجار از نگاه جهانگردان(۱۲۱۰-۱۳٤٤ق)». ***مشکوه***. شماره ۱۲۱. صص۱۱٤-۱۳۱.

بی‌نام، امیری، منوچهر.(۱۳٤۹). ***سفرنامه ونیزیان در ایران***. مترجم: منوچهر امیری. تهران: انتشارات خوارزمی.

ایزانلو، رمضانعلی؛ معتمدی, منصور؛ اشرف امامی، علی. (۱۳۹۸).«گونه‌شناسی زائران حرم مطهر رضوی؛ مطالعه مروری نظامند». ***فرهنگ رضوی***. سال دوازدهم. شماره ٤۹. صص۱۰۳-۱٤۲.

ایزدی مجد، نرگس؛ سرافرازی، عباس؛ رئیس‌السادات حسین.(۱۳۹۳). ***خراسان از دیدگاه سفرنامه‌نویسان اروپایی در دوره قاجاریه***. وزارت علوم، تحقیقات و فناوری. دانشگاه فردوسی مشهد. - دانشکده علوم انسانی.

بارنز، آلکس. (۱۳٦٦). ***سفرنامه بارنز سفر به ایران در عهد فتحعلی شاه قاجار***. مترجم: حسن سلطانی‌فر. مشهد: آستان قدس رضوی.

باست، جیمز. (۱۳۹۸). ***ایران سرزمین ائمه، شرح مسافرت و اقامت(۱۸۷۱-۱۸۸۵ م)***. ترجمه نوید فاضل بخششی. مشهد: به‌نشر.

بنی اقبال، ناهید، حیدری، آزاده. (۱۳۸۸). «تحلیل محتوای سفرنامه‌های ترجمه شده سیاحان انگلیسی درباره ایران». ***دانش‌شناسی***(علوم کتابداری و اطلاع رسانی و فناوری اطلاعات). سال دوم. شماره٦. صص ۲۵-۳۳.

بهرام‌زاده، محمد. (۱۳۹۸). «سفرنامه‌ها و سفرنامه‌نویسان دوره صفویه». ***مطالعات ایران‌شناسی***. سال پنجم. شماره پانزدهم. صص۵-۲۲.

تاورنیه، ژان باتی(۱۳۳٦)، ***سفرنامه تاورنیه***. ترجمه ابوتراب نوری، انتشارات کتابخانه سنائی و تائید اصفهان.

تقوی، احمد. (۱۳۹۸). ***بررسی فقهی حضور غیر مسلمانان در حرم ائمه***، آذر ۱۳۹۸.

دانش‌پژوه، منوچهر. (۱۳۸۰). ***سفرنامه تا پُخته شود خامی***. مرکز بین المللی گفتگوی تمدن‌ها. تهران: نشر ثالث.

دالمانی، هانری رنه. (۱۳۷۸). ***از خراسان تا بختیاری***. ترجمه غلام رضا سمیعی. تهران: نشر طاووس.

ریچاردز، فرد. (۱۳٤۳). ***سفرنامه فرد ریچاردز***. ترجمه مهین‌دخت صبا. تهران: انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

حسامی دوغائی، مهدی. (۱٤۰۳). ***عکاسان ارض اقدس***. مشهد: سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.

حکیمی، محمود. (۱۳۸۲). ***همراه با سیاحان و جهانگردان و مسافران***. تهران: نشر آرون.
خانیکوف، نیکولای ولادیمیر. (۱۳۷۵). ***سفرنامه خانیکوف؛ گزارش سفر به بخش جنوبی آسیای مرکزی***. ترجمه اقدس یغمایی و ابوالقاسم بی‌گناه. مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
سایکس، سرپرسی. (۱۳۶۳). ***سفرنامه ژنرال سرپرسی سایکس یا ده هزار میل در ایران***. ترجمه حسین سعادت نوری. تهران: موسسه گسترش فرهنگ و مطالعات.
سفرنامه ونیزیان در ایران تهران. (۱۳۴۹ش). مترجم: منوچهر امیری، انتشارات خوارزمی.
شیخ بهائی، محمد بن حسین. (۱۳۱۲ق) ***جامع عباسی*** (طبع قدیم). اصفهان: نظام‌السلطنه.
شیندلر، آلبرت هوتوم. (۲۵۳۶). ***سه سفر نامه(هرات، مرو، مشهد)***. به کوشش قدرت الله زعفرانلو. چاپ دوم. تهران: انتشارات توس.
طاهرنیا، بهروز. (۱۳۷۶). ***مشهد از نگاه سیاحان***. مشهد: آستان قدس رضوی.
طاهری، فرهاد. (۱۳۸۶). «جلوه رضوی در مهم‌ترین سفرنامه‌های غربیان در دوره قاجار و اوایل پهلوی». ***تاریخ معاصر ایران***. پاییز۱۳۸۶. شماره ۴۳. صص۱۰۳-۱۲۴.
غفاری، فرخ. (۱۳۴۷). ***راهنمای شمال ایران***. تهران: انتشارات سازمان جلب سیاحان.
کرزن، جرج ناتانیل. (۱۳۶۷). ***ایران و قضیه ایران***. ترجمه: ع. وحید مازندرانی. تهران: مرکز انتشارات علمی و فرهنگی.
کریمی، علی. (۱۳۸۶). «بازتاب هویت فرهنگی ایرانیان در سفرنامه‌های عصر صفوی و قاجاری». ***مطالعات ملی***. دوره هشتم شماره ۲۹. صص۳۱-۶۲.
کلاویخو، گنزالز. (۱۳۴۴). ***سفرنامه کلاویخو***. مترجم: مسعود رجب‌نیا. چاپ دوم. تهران: بنگاه ترجمه و نشرکتاب.
کمپفر، انگلبرت. (۱۳۵۰). ***سفرنامه کمپفر به ایران***. مترجم: کیکاووس جهانداری، تهران: انتشارات خوارزمی.
گروه دائرةالمعارف آستان قدس رضوی. (۱۳۹۳). ***دائرة المعارف آستان قدس رضوی***. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
لسترنج، گای. (۱۳۷۷). ***جغرافیایی تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی***. ترجمه: محمود عرفان. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
مخلصی، عباس. (۱۳۹۶). «پژوهشی درباره ورود کفار به حرم امامانؑ». ***میقات حج***. دوره۲۶. شماره۱۰۲. بهمن ۱۳۹۶. صص۳۱-۶۲.
مک گِرگُر، سی. ام. (۱۳۶۶). ***شرح سفری به ایالت خراسان و شمال غربی افغانستان در ۱۸۷۵ م***. جلد اول. ترجمه مجید مهدی‌زاده. مشهد: آستان قدس رضوی.
نیدرمایر، اسکارفن. (۱۳۶۳). ***زیر آفتاب سوزان ایران***، ترجمه: کیکاووس جهانداری. تهران: نشر تاریخ ایران.
وامبری، آرمینیوس. (۱۳۷۲). ***زندگی و سفرهای وامبری دنباله سیاحت درویشی دروغین***. ترجمه محمد حسین آریا. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

ویشارد، جان. (۱۳٦۳). ***بیست سال در ایران***. ترجمه علی پیرنیا. تهران: انتشارات نوین.

References

Aram, Mohammad Reza. (2019). «Cultural and Social Imperatives of Pilgrimage to the Holy Shrine of Imam Reza.» *Farhang-e Razavi* [Razavi Culture], Year 7, No. 26, pp. 71–99. [In Persian].

Amirzadeh, Hassan. (1393). «The Aspect of Pilgrimage (Mashhad al-Reza) and Its Challenges During the Qajar Era as Viewed by Travelers (1210–1344 AH).» *Mishkat*, no. 121, pp. 114–131. [In Persian].

Amiri, Manouchehr (1970),*Travelogues of the Venetians in Iran*. Translated by Manouchehr Amiri. Tehran: Kharazmi Publications. [In Persian].

Izanloo, Ramezan-Ali; Motamedi, Mansour; Ashraf Emami, Ali. (2019). «Typology of Pilgrims to the Razavi Holy Shrine: A Systematic Review Study». *Farhang-e Razavi* (Razavi Culture), Year 12, No. 49, pp. 103–142. [In Persian].

Izadi Majd, Narges; Sarafrazi, Abbas; Ra›is al-Sadat, Hossein. (2014). *Khorasan from the Perspective of European Travelogues during the Qajar Era*. Ministry of Science, Research and Technology; Ferdowsi University of Mashhad – Faculty of Humanities. [In Persian].

Burnes, Alexander. (1987). *Burnes's Travelogue: A Journey to Iran During the Reign of Fath-Ali Shah Qajar*. Translated by Hassan Soltanifar. Mashhad: Astan Quds Razavi. [In Persian].

Bassett, James. (1398 [2019/2020]). *Iran: Land of the Imams—An Account of Travels and Residence (1871–1885 AD)*. Translated by Navid Fazel Bakhsheshi. Mashhad: Behnashr. [In Persian].

Bani-Eqbal, Nahid; Heidari, Azadeh. (2009). «Content Analysis of Translated Travelogues by English Travelers Regarding Iran». *Danesh-shenasi* (Library and Information Science and Information Technology). Vol. 2, No. 6, pp. 25–33. [In Persian].

Bahramzadeh, Mohammad. (2019). «Travelogues and Travelogue Writers of the Safavid Era.» *Iranian Studies* (Motale›at-e Iranshenasi), Vol. 5, No. 15, pp. 5–22. [In Persian].

Tavernier, Jean-Baptiste (1336), *Travelogue of Tavernier*, translated by Abutorab Nouri, Sana'i Library and Ta'id Isfahan Publications. [In Persian].

Taghavi, Ahmad. (2019). A Jurisprudential Examination of the Presence of Non-Muslims in the Shrines of the Imams, Azar 1398. [In Persian].

Danesh-Pazhuh, Manouchehr. (2001). *Travelogue: Until Rawness Matures*. International Center for Dialogue Among Civilizations. Tehran: Sales Publications. [In Persian].

D›Allemagne, Henry-René. (1999). *From Khorasan to Bakhtiari*. Translated by Gholamreza Samiei. Tehran: Tavous Publishing. [In Persian].

Richards, Fred. (1964). *Travelogue of Fred Richards*. Translated by Mahindokht Saba. Tehran: Bongah-e Tarjomeh va Nashr-e Ketab Publications. [In Persian].

Hesami Doghaei, Mehdi. (1403). *Photographers of the Most Sacred Land*. Mashhad: Organization of Libraries, Museums, and Documentation Center of Astan Quds Razavi. [In Persian].

Hakimi, Mahmoud. (2003). *Accompanying Travelers, Tourists, and Wayfarers*. Tehran: Aron Publishing. [In Persian].

Khanykov, Nikolai Vladimirovich. (1375 [1996/1997]). *Khanykov's Travelogue: A Report on a

Journey to the Southern Part of Central Asia*. Translated by Aghdas Yaghmaei and Abolghasem Bigonah. Mashhad: Astan Quds Razavi Publications. [In Persian].

Sykes, Sir Percy. (1984). *Travels of General Sir Percy Sykes, or Ten Thousand Miles in Iran*. Translated by Hossein Sa›adat Nouri. Tehran: Institute for the Promotion of Culture and Studies. [In Persian].

Travelogues of the Venetians in Iran. Tehran (1970). Translated by Manouchehr Amiri, Kharazmi Publications. [In Persian].

Shaykh Bahā'ī, Muḥammad ibn Ḥusayn. (1312 AH). *Jāmiʿ-i ʿAbbāsī* (early edition). Isfahan: By order of Niẓām al-Salṭanah. [In Persian].

Schindler, Albert Houtum. (2536). *Three Travelogues (Herat, Merv, Mashhad)*. Edited by Ghodratollah Zafaranloo. 2nd edition. Tehran: Toos Publications. [In Persian].

Tahernia, Behrouz. (1997). Mashhad Through the Eyes of Travelers. Mashhad: Astan Quds Razavi. [In Persian].

Taheri, Farhad. (2007). «The Razavi Presence in Major Western Travelogues of the Qajar and Early Pahlavi Eras.» *Contemporary History of Iran*, Autumn 2007, No. 43, pp. 103–124. [In Persian].

Ghaffari, Farrokh. (1968). Guide to Northern Iran. Tehran: Publications of the Tourism Organization. [In Persian].

Curzon, George Nathaniel. (1988). *Persia and the Persian Question*. Translated by A. Vahid Mazandarani. Tehran: Scientific and Cultural Publications Center. [In Persian].

Karimi, Ali. (2007). «The Reflection of Iranian Cultural Identity in Travelogues of the Safavid and Qajar Eras.» *National Studies*, Vol. 8, No. 29, pp. 31–62. [In Persian].

Clavijo, González. (1965). *Travelogue of Clavijo*. Translated by Masoud Rajabnia. 2nd ed. Tehran: Institute for Translation and Publication of Books. [In Persian].

Kaempfer, Engelbert. (1971). *Kaempfer's Travelogue to Iran*. Translated by Keikavus Jahandari. Tehran: Kharazmi Publications. [In Persian].

Encyclopedia Group of Astan Quds Razavi. (2014). *Encyclopedia of Astan Quds Razavi*. Mashhad: Islamic Research Foundation of Astan Quds Razavi. [In Persian].

Le Strange, Guy. (1998). *The Historical Geography of the Eastern Caliphate*. Translated by Mahmoud Erfan. Tehran: Scientific and Cultural Publications. [In Persian].

Mokhlesi, Abbas. (2017). «A Study on the Entry of Non-Muslims into the Shrines of the Imams (peace be upon them).» *Miqat-e Hajj*, Vol. 26, No. 102, February 2017, pp. 31–62. [In Persian].

MacGregor, C. M. (1987). *Account of a Journey to the Province of Khorasan and the North-West of Afghanistan in 1875*. Vol. 1. Translated by Majid Mehdizadeh. Mashhad: Astan Quds Razavi. [In Persian].

Niedermayer, Oskar von. (1984). *Under the Scorching Sun of Iran*. Translated by Keikavous Jahandari. Tehran: Tarikh-e Iran Publishing. [In Persian].

Vambéry, Ármin. (1372). *The Life and Travels of Vambéry: A Sequel to the Travels of a False Dervish*. Translated by Mohammad Hossein Arya. Tehran: Scientific and Cultural Publications. [In Persian].

Wishard, John. (1984). Twenty Years in Iran. Translated by Ali Pirnia. Tehran: Novin Publications. [In Persian].